

**ШАРУА КӨТЕРІЛІСТЕРІ МЕН РЕПРЕССИЯЛАР
ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚАТЫСУШЫЛАРЫНА ҚАТЫСТЫ
КРЕСТЬЯНСКИЕ ВОССТАНИЯ И РЕПРЕССИИ В ОТНОШЕНИИ ИХ УЧАСТНИКОВ
PEASANT UPRISINGS AND REPRESSIONS AGAINST THEIR PARTICIPANTS**

ҒТАХР 03.20.00

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ XX ҒАСЫРДАҒЫ
ШЕРЛІ ТАРИХЫН ЗЕРДЕЛЕУДІҢ ЖАҢА КЕЗЕҢІ**

Әнес Ғарифолла Қабдолқайырұлы¹, Стамшалов Еркін Иманғазыұлы^{2*}

¹Филология ғылымдарының докторы, Қуғын-сүргін құрбандары музейінің аға ғылыми қызметкері

²Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының PhD-докторанты

Аңдатпа. Мақалада саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның Жетісу өңірлік комиссиясы жұмысы зерделенеді. Архивтердегі сот органдары қорларынан кеңестік қылмыстық кодекстің 58-бабы тармақтары бойынша әртүрлі жазаға кесілген, жазаланған адамдардың ақталмаған істер, сонымен қатар РСФСР Қылмыстық кодексінің 59 бабы бойынша жаза тартқандарды ақтауға ұсыну жұмыстар жүргізілгенді жазылған. ҰҚК мен ІІМ арнайы архивтерінде жүргізілген кешенді зерттеудің нәтижесінде «бандалар» тақырыбының бұрын беймәлім болып келген тарихи қырлары ашылғандығы тұжырымдалған. Мақалада Жетісу жеріндегі халық көтерілістері деректер негізінде зерделенген.

Түйін сөздер: тоталитарлық қоғам, қылмыстық кодекс, саяси қуғын-сүргін, босқыншылық, ақтау және т.б.

МРНТИ 03.20.00

**НОВЫЙ ЭТАП ИЗУЧЕНИЯ
ТРАГИЧНОЙ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА XX ВЕКА**

Әнес Ғарифолла Қабдолқайырұлы¹, Стамшалов Еркін Иманғазыұлы^{2*}

¹ Доктор филологических наук, старший научный сотрудник Музея жертв репрессий.

² PhD докторант Института истории и этнологии им. Ш. Уалиханова.

Аннотация. В статье изучается работа Семиреченской региональной комиссии Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий. Из фондов судебных органов, находящихся в архивах, следует, что по пунктам статьи 58 советского Уголовного кодекса проводились работы по не реабилитированным делам лиц, приговоренных к различным наказаниям, а также по представлению к оправданию лиц, привлеченных к наказанию по статье 59 Уголовного кодекса РСФСР. В результате комплексного исследования, проведенного в специальных архивах КНБ и МВД, было сформулировано открытие ранее неизвестных исторических аспектов темы «банды». В статье изучены народные восстания в Семиречье на основе данных.

Ключевые слова: тоталитарное общество, Уголовный кодекс, репрессии саяси, беженцы, оправдания и др.

IRSTI 03.20.00

A NEW STAGE IN THE STUDY OF THE HISTORY OF KAZAKHSTAN IN THE XX CENTURY

Anes Garifolla Kabdolkayruly¹, Stamshalov Erkin Imangazyuly^{2*}

¹Doctor of philology, senior researcher at the Museum of victims of repression.

²PhD student of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and Ethnology

Abstract. The article examines the work of the Zhetysu Regional Commission of the State Commission for the full rehabilitation of victims of political repression. From the funds of the judicial authorities in the archives, it is recorded that the work was carried out to present for acquittal cases of persons sentenced to various punishments under the paragraphs of Article 58 of the Soviet Criminal Code, as well as those who were punished under Article 59 of the Criminal Code of the RSFSR. As a result of a comprehensive study conducted in the special archives of the National Security Committee and the Ministry of internal affairs, it was concluded that previously unknown historical aspects of the theme of "gangs" were revealed. The article examines popular uprisings in Zhetysu on the basis of data.

Key words: totalitarian society, Criminal Code, sasyai repression, refugee, acquittal, etc.

Кіріспе. 2020 жылдың 24 қарашасында жарияланған Қазақстан Республикасы Президентінің «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» № 456 Жарлығы – тарихи да, саяси да маңызы зор құжат. Мемлекеттік комиссияның іске кірісуі ұлттық мұраттарды кемелдендірудің маңызды қадамы болғанын зиялы қауым, халқымыз жоғары бағалап отыр. Мемлекеттік комиссия жұмысының республика аумағында үйлестіріліп, жемісті жұмыс жүргізілуінде осы мақсатта құрылған Жобалық кеңсенің, оның басшысы көрнекті заңгер ғалым, қоғам қайраткері Сабыр Қасымовтың атқарған ролі өте жоғары.

Мемлекеттік комиссия бастамасымен басталған тоталитарлық кезең тарихын зерделеу Жетісу өңірлік комиссиясы жұмысына арқау болды. Төменде сол 1921 жылдан басталған Жетісу өңірін (алдымен Алматы облысы, кейіннен Алматы және Жетісу облыстары) тұтас қамтыған ғылыми-зерттеу жұмыстары аясындағы «Арыс» қорының «Жетісудің шерлі тарихы» жобасы бойынша да бірлескен кең көлемді жұмыстар атқарылды (Әнес, 2021:3).

Жетісу өңірінде, Талдықорған қаласында 7 жұмыс тобы жұмыс істеуде. Алматы облысының өткен тарихының күрделілігін ескеріп, өңірлік комиссия жұмысына кәсіби тарихшылар, өлкетанушылар, шығармашыл зиялы қауым өкілдері тартылды. Өңірлік комиссия мамандары ҚР ІІМ арнайы архиві, ҰҚК архиві, орталық архивтермен қатар, ең алдымен облыстық және аудандық мемлекеттік архивтерде жүйелі зерттеу жүргізуде. Мемлекеттік комиссияның басым бағыттары бойынша жүргізілген зерттеу жұмыстары әсіресе Алматы облысының архиві (Алматы қаласындағы) мен екі облыс аумағындағы барлық аудандық архивтерді толық қамтуымен ерекшеленеді. Бірден айта кеткен орынды – шалғайдағы аудандық архивтерден осы кезге дейін әлі толық санатқа алынбаған, ашық қорлардың өзінен көптеген құнды құжаттар анықталды. Біздің зерттеушілеріміз сол архивтердің қызметкерлерімен бірігіп, оларды нақтылау, сипаттама мен түсініктемелер жазу және зерттеу ісімен шұғылдануда.

Материалдар мен әдістер. Алматы облыстық архиві, ҚРПА, ҚРОМА қорларындағы 1920-1930 жж. Жетісу өңіріндегі, Жетісу, Алматы облыстары территориясында болған халық көтерілістеріне қатысты деректер негізінде мақала жазылды. Сонымен қатар, мақаланы жазу барысында талдау, сараптау, жүйелеу, салыстыру, индукция, дедукция, және өзге де жалпы ғылыми әдістер пайдаланылды.

Талқылау. Алматы облыстық архивіндегі сот органдары қорларынан кеңестік қылмыстық кодекстің 58-бабы тармақтары бойынша әртүрлі жазаға кесілген, жазаланған 576 адамның ақталмаған істері қаралды. Осы 1926 жылғы РСФСР Қылмыстық кодексінің 59-бабы бойынша 153 шаруаның ісі қаралып, мемлекеттік органдар өкілдерімен құрылған арнайы сараптау тобы тарапынан құжаттар құпиясыздандыруға ұсынылды. 59-бап бойынша жаза тартқандарды ақтауға ұсыну бойынша жұмыстар әлі жүріп жатыр. Жетісу жеріндегі босқыншылықты

зерттейтін 4-ші жұмыс тобы бойынша Алматы облыстық мемлекеттік архивінің Кеген филиалындағы қорлардан Қытайға кеткен 56 адам, облыстық архивтің өзінің қорлары бойынша әзірге 11 адам анықталды. Толық ақтау жөніндегі өңірлік комиссияның 5-ші жұмыс тобының жұмыс барысында халық көтерілістері бойынша 125 қатысушы шаруаның аты-жөні, көтеріліске қатысқаны үшін сотталған, бірақ ақталмаған 44 шаруа анықталды. 2-ші жұмыс тобы бойынша 83 тәркіленуші шаруаның тізімдері анықталып, олардың 30-ы ақтауға жататыны дәлелденіп отыр. Мамандардың тиісті талдауынан өтіп жатқан түрлі шаруашылық-саяси науқандар бойынша жазаланғандар мәселесі бойынша 1932 жылғы 7 тамыз заңы бойынша Алматы облысында 1634 шаруа сотталғаны анықталып отыр. Ал 1947 жылғы 4 маусымда қабылданған осыған үндес жарлық бойынша жазаланғандар – 181. Алматы облысы бойынша соғыс тұтқындары ретінде 117 адамның аты-жөні анықталды. Өңірлік комиссияның 7-тобы облыстағы ОГПУ-НКВД органына қараған 3 еңбекпен түзеу колониясын, 3 түзеу үйін, 1 концлагерді анықтады. Бұл түзеу үй, колониялардан мыңдаған жазықсыз шаруалар жазасын өтеген, бірқатары сотсыз-тергеусіз атылған. Өңірлік комиссияның халық көтерілістеріне арналған 5-ші тобы жазалаушылар қолынан бейбіт халық баудай түсіп қырылған 7 қаралы жердің тізімін анықтап отыр. Түрме, колония ғимараттарының қалдығы, бас көтерген халық қырылған қаралы жерлерге ескерткіш тақта қою ұсынысы Жобалық кеңсеге ұсынылды.

Алматы облыстық прокуратурасы құқықтық статистика басқармасы архивінде сақталған арнайы қоныс аударушылар бойынша 5112 тұлғасы анықталды. Өңірлік комиссия мамандарының белсенді қатысуымен жабық қорларда сақталған құжаттарды құпиясыздандыру жұмысы жүргізіліп, қазіргі күнде құқықтық статистика қорынан 5112 жеке іс, 313 ұйымдастырушылық іс-қағаздары істерінен құпиялық белгісін алып тастау ұсынылды.

Жетісу өңірінің шерлі һәм қанды тарихының бір парасы өңірдегі халық көтерілістері тарихының зерттелуін аумақтың бірқатар аудандарының «шекаралық» сипатының болуы біршама қиындатты. Алматы округінің Алакөл, Лепсі, Октябрь, Жаркент, Кеген, Талдықорған, Ақсу сияқты 7 ауданы Қытаймен шектесетіндіктен шекаралық аудандар санатына кірді. 1931 жылы бұл тізімге Талдықорған ауданының шекаралық бөлігі енгізілді (ҚРПА, 141: 4850). Осы себептен ОГПУ ақпарларында бас көтерген көтерілісшілер топтары «ішкі банда және «шетелдік банда» деп жіктелді. «Шетелдік бандыларға» Қытай жерінен шекара бұзып келіп, жергілікті өкімет орындарымен қақтығысқа түскен көтерілісшілердің арнайы қарулы топтары жатты. Қастек, Қордай, Кеген аудандарының босқындар толқуы Қырғызстанға бағытталды. (Стамшалов, 2021: 3).

ҰҚК мен ІІМ арнайы архивтерінде жүргізілген кешенді зерттеудің нәтижесінде «бандалар» тақырыбының бұрын беймәлім болып келген тарихи қырлары ашылууда. Бұған өз кезегінде баяу да болса жүргізіліп жатқан арнайы органдар архивтерін құпиясыздандыру процесінің қосқан үлесі бар екенін атап көрсету керек. Құпиялық белгісі алынған құжаттар шекаралық аудандардағы жаппай босқыншылық пен көтерілістердің шынайы себептерін ашып көрсетуімен құнды. Негізінен шекара әскерлері басшылығы дайындаған құпия жедел ақпарларда мұндағы аштық, босқыншылық, бас көтерулердің басты себебі шаруаларға, тіпті олардың кедей бөлігіне де, астық, ет дайындау бойынша қатаң тапсырмалардың шамадан тыс үстемеленіп берілуі болғаны айтылады (ҰҚАМА, 9: 499). Профессор Қ.С. Алдажұманов сонау 1998 жылғы зерттеуінде көрсеткеніндей, 1930 жылдардың басында-ақ жаппай шаруалар толқуы мен көтерілістері кезінен бастап Қазақстанның тұрғылықты жерінен 281 230 шаруашылық босып кетсе, соның 83 мыңы солтүстік-батыс Қытай мен Ауғанстанға қашқанын көрсеткен. Кейінірек жаппай ашаршылық жағдайында босқыншылық қазақ ауылдарын ғана емес, орыс деревняларынан да қоныс аудару қамтыды. Алматы округінен 51 198 шаруашылық сыртқа босқын болып кеткен (Алдажұманов, 1998: 83-84). Толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия қорытындысы бұл сандық мәліметтерді толықтырып, барынша жаңалайды деген үміт бар.

Аштықтан, кеңестік жандайшап биліктің қиянатынан қашқан халық барар жер басар тауы қалмағаннан өзін ашық өлімге қарсы қоюға мәжбүр болды. Арнайы ақпарлар кеңестік 70 жыл бойы айтылмай келген Мергенбай Жаманкөзов, Жақыпберді Солтанбекұлы, Құндақбай Төлендинов және басқалар сияқты тұлғалардың ешқандай да «банды» емес, қысаң кезде уақыт туғызған халық батырлары болғанын көрсетеді.

Шекаралық аудандардағы тұрақты әскери бөлімдердің көптігі бас көтерген шаруалар мен босқындарды аса ауыр жағдайға қалдырды. 1930 жылдың көктеміне қарай көтерілген Алматы округінің Бүйен Ақсу, Сарқан және басқа да аудандарындағы шаруалар көтерілістері тұрақты әскери бөлімдердің, соның ішінде әскери авиация көмегімен аясыз жаншылды. 1930 жылғы ОГПУ Қазақстандағы өкілетті өкілдігінің ОАК жолдаған хатында №126 самолет бортын «ерекше бастамасы мен ерлігі, пролетарлық революция ісіне берілгендігі үшін» Вильгельм Фридрихович Каминскийге Қызыл Ту орденімен, ұшқыш-бақылаушы Илья Павлович Мазурук және бортмеханик Федор Прокофьевич Литвиновты атаулы әскери қарумен марапаттау ұсынылды. Орталық атқару комитеті аппараты тарапынан ұшқыштарды ҚАССР-дің 10 жылдығына орайластырып марапаттау туралы резолюция болған. Бейбіт көтерілісшілерді әуеден қырған әскери самолет борты ерлігін елеу туралы ұсынысты БК(б)П жүк тасымалы флоты бастауыш ұйымы өзінің 1930 жылдың 30 шілдедегі мәжілісінде тағы көтерген. Архив қорларында Каминскийді Қызыл Ту орденімен марапаттау жөніндегі ОГПУ ұсынысы туралы Асылбеков қол қойған қаулыда «Каминскийдің өзімен анық болғанындай, ол 1930 жылғы бандитизммен күрес кезіндегі операция үшін жеке қарумен марапатталғаны» баяндалған (ҚОМА, 5: 13а).

1930 жылдың соңына қарай Сейітбаттал Түгелбаев және Шоқан Елеусізов бастаған көтерілісшілер тобы Қапалдан шегініп, кеңес-қытай шекарасына жеткен. Босқындарға жол-жөнекей Баласаз, Ащыбұлақ, Бүйен және басқа мекендер тұрғындары қосылған. 4 сәуірде Сарытау деген жерде көтерілісшілер қалың қарды омбылап тоқтаған сәтте оларды жазалаушылар отряды қуып жеткен. 4 сағатқа созылған шайқастан соң көтерілісшілер 68 адамынан өлідей айрылып, берілуге мәжбүр болған. Олардан 28 винтовка, 6517 бас мал алынған. 517 көтерілісші тұтқындалып, ОГПУ үштігіне берілген. Кейінірек олардан 108 адам атылған. Осымен бір мезгілде Талдықорғанға Қызылағашты қоршау кезінде белсенді болған 8 көтерілісші жетекшісі жеткізілген. Олардың арасында Мүкей Болатов, Құдайбергенов, Божанов және басқалары болған. ОГПУ-дің 1930 жылдың 25 маусымдағы ақпарында Сарқанда Бүйен Ақсу ауданындағы көтерілісті ұйымдастырушы Серік Марқұлов қамауда жатқан жерінен қашып шығып, қайтадан ұсталар кезінде қарсылық көрсетіп, өлтірілгені хабарланған.

Тұрақты әскери бөлімдердің бейбіт халықты қынадай қыруы Жетісудің шекаралық аудандарындағы көтерілісті жаншудың негізгі ерекшеліктерінің бірі болды. Большевиктік арнайы ақпар, есептерде «банды», «қаракшы» топтар ретінде барынша қараланғанына қарамастан, 30-жылдардағы халық көтерілістеріне азаматтық соғыс сипаты да тән болды деген түйін жасауға болады.

Жалпы жылдарға бөліп қарастырғанда Жетісудағы халық көтерілістерін төмендегі кестедегідей (Егемен Қазақстан, 2021: 12) топтастыруға болады:

1928 жыл

№	Көтеріліс атауы	Мерзімі	Жетекшілері, саны, сипаты
1	Аралтөбе (Талдықорған уезі)	18-24 сәуір	В. Первухин, А. Литвинов, А.Чемоданов бастаған 200-дей шаруа селоны басып алған.

1930 жыл

2	Қызылағаш	27 наурыз	Мүкей Дулатов, Құдай-берген Байдашев, 600-1000 адам шабуылдады.
3	Ақсу	27 наурыз	Бисетай Қылиев, Қалды-бай Қылиев, Қожахмет Әділбеков бастаған 500 адам.
4	Қапал	27 наурыз	400-ге тарта көтерілісші басып алды. Төлеңгіт Маманбаев, Қырымбетов, Төлемісовтер басқарған.
5	Арасан	27 наурыз	Қожахмет Әділбеков, Қали Мәметов бастаған 200 көтерілісшілер тобы басып алды

6	Сарқан	28 наурыз	Айтқожа Құдайберген және басқалар бастаған 200 көтерілісші шабуыл-даған.
7	Ақкөл (Балқаш ауданы)	3 сәуір	Көшербай Құрамысов, Әбдібек Нұрабаев бастаған 600 адамдық топ басып кірді.
8	Шокпар	10 сәуір	Тілеуқұл Сарықбаев, Әбдірахман Нұрбаев, Асанбай Құшқанбаев, Әліпбай Асаубаев, ауылкеңес хатшысы Садықбек Бейғамбетов, Жүзжасар Тіленшиев, Дәрмен Жарылқанов, Әспет Қалибеков, Қилыбай Батырбаев, Рамазан Тұңғышбаев 500-ге тарта көтерілісші жиналды.
9	Шұбар (Қаратал ауданы)	20 наурыз	Түгембай Нартайлақов, Оспан Саматаевтар бас-қарған 900-дей шаруа көтерілді.
10	Қоғалы (Талдықорған ауданы)	17 қыркүйек	Құтанов (41 адамдық), ағайынды Бүйсебаевтар, Әлімжан Құжанов (60 адамдық), Құндақбай, Назарбек Төлендиновтер бастаған (15 адамдық) топтары.
11	Қарқара ауданы	наурыз 15 шілде	Жақыпберді Солтанбек-ұлы (1916 жыл көтеріл-ісіне қатсушы) 25-30 сарбазбен көтерілді. Ж. Солтанбекұлы бастаған 24 көтерілісші 1932 жылы Қытай өкіметі тарапынан атылған. Мергенбай Жаманкөзұлы бастаған көтерілісшілер тобы Талды ауылындағы кооперативке шабуылда-ған.
12	Шелек ауданы	наурыз айы	Дары Садықов, Шығысов, Сұлтанбеков, Абис Сембаевтар қарулы топтарының саны 100 адамға жетіп, жазалаушылармен қақтығысқа түсіп, жергілікті халықты шекарадан өткізу мақсатын қойған.
13	Қаратал ауданы	25 қыркүйек	Еркімбеков Омарбек және Комбанов Қазыбек баста-ған көтерілісшіер тобы 80 адамға дейін жеткен.

1931 жыл

14	Жаркент ауданы		Көкімет Баялыұлы бастаған қарулы топ жазалаушыларға қарсы шықты.
15	Қарқара ауданы	көктем	Мергенбай Жаманкөзұлы 200 сарбазымен Қазан асуы арқылы асып келіп, Жаркентке шабуылдайды.
16	Қордай ауданы	маусым	Жалпы саны 800 адамды

			құрайтын Навгалия Огикуев, Жаев Шиар, Жатанов Қожаберден, Сматай Әрсеков, Қырықбай Шұбаров, Берғали Әкімбаев бастаған шаруалар көтерілді.
17	Қастек ауданы		Шалтабай Құдайбергенов бастаған 300 адамдық көтерілісшілер тобы шабуыл бастады.
18	Аякөз ауданы	1931 жылдың күзінде	Ақшаулы, Егінсубақан ауылдарындағы көтеріліс-ке 17 коммунист және партия мүшелігіне кандидат қатысқан.
19	Балқаш ауданы	наурыз	Қасымбек Кенебаев пен Қуат Әйнекұлы басқарған 200-250 адамдық топ көтерілісті жалғастырды.

1932 жыл

20	Балқаш ауданы	2 наурыз	Әбілда Шұбатов пен Нұржан Тынышпав басқарған топ көтеріліс басталмай жатып жаншылады.
----	---------------	----------	---

Жоғарыдағы кестеден бір ғана Балқаш ауданының өзінде жаншылған халық көтерілістері келер жылдары өрши түскенін көруге болады. Сондай-ақ, ОГПУ «шетелдік» банды санаған шекаралық аумақтарда қимыл жасаған көтерілісшілердің бірқатары Қытай билігінің тарапынанда қуғындалған. Атап айтқанда, 1932 жылы Қытайдың Күре түрмесіндегі Жақыпберді Солтанбекұлы бастаған 24 көтерілісші атылды. Көтерілісшілер мүрделері Жаманбұлақ қорымына жерленген. Атылғандарың үлкені 47 жасар Жақыпберді Солтанбекұлы болса, ең жасы 16 жасар Тұрсынбай Әубәкірұлы болған. Жақыпберді бастаған 12 адамды да Күре түрмесіне әкеліп, сонда атады. 24 көтерілісшінің мүрделерін жергілікті ұйғыр ауылы тұрғындары Жаманбұлақ қорымына жерлейді. Атылғандардың дені Пұсырман би ұрпақтары еді. Атылғандардың ішінде 22 жасар ақын Әуезхан Белгібайұлы (1910-1932) Күре түрмесінде «Жақыпберді қиссасын» жазып, ол шығарма ел ішінде ауыздан-ауызға кең таралған (Әубәкірұлы, 2001: 102).

Ал Қытайдағы КСРО Бас консулдығының 1930 жылдың 16 наурызындағы мәліметтерінде Семей және Алматы округтері шекара аудандарында әрекет еткен Жәнібек туралы Қытай өкіметімен хат алысулар болғанын жазады. Хаттар бойынша негізгі мәміле Қызыл армия мен Қытай әскерлерінің Жәнібекке қарсы бірлескен қимылы туралы болған. Бас консулдық Жәнібек «бандыларының» тонауынан кеңестік азаматтар мен кеңес ұйымдарының келтірген орасан зор зиянын көрсеткен. Қытай жағы кеңестік дипломаттарға Жәнібек отрядының қазір кеңестік территорияда екенін айтып, жауап берген. Әскерилерге Жәнібектің қайтадан Қытайға өтіп кетуіне жол бермеу тапсырылды. Жәнібекті тірідей ұстағанға 1000 лан уәде етілді (ҚР ПА, 141: 416). Екі жақты қыспаққа түскен қазақ шаруаларының барар жер, басар тауы қалмағанын айғақтайтын бұл ақпараттар халық басына төнген нәубеттің алапатты мөлшерін көрсетеді.

Көтерілісші шаруаларға қарсы тұрақты армия бөлімдері тартылып, авиация ғана шоғырландырылған жоқ. Сондай-ақ, БК(б)П арқылы саяси сенімділік белгісімен іріктелген қарулы бөлімдер – коммунистік отрядтар құру тапсырылды. 1929 жылдың 1 ақпанында өткен Алматы округком арнайы үштігінің № 3 мәжілісінде округтік комитет хатшысы Морозов Өлкекомның коммунистік отрядтар ұйымдастыру және оның құрылымдық ережесі туралы құпия хатымен таныстырды. Үштік мәжілісі комотрядтарды барлық аудандарда ұйымдастыру, ал жаппай ұжымдастыру жүргізілетін жерлерде, олармен жалғас шекаралық аудандарда әр отрядта 50 адамнан кем болмауын қамтамасыз етуге қаулы етті.

Бірден ұйымдастыру ісіне кіріскен Алматы қаласындағы комотрядқа 100 адам жинау, олардың 50%-і коммунистер, 50%-і комсомолдар болуы шешілді. Алматы отрядына коммунистер мен комсомолдарды іріктеу Шымболатов пен Бочагиндерге жүктелді. 10 ақпанға дейін құрылып, әскери дайындық жоспары бітуге тиіс бұл отрядқа жалпы басшылықты округтік әскери комиссар Фарафанов жасайтын болды. Қаулыда сондай-ақ ОГПУ-ге тағы бес коммунист жіберу, окрсот Бековқа, окрпрокурор Ситарскийге, әкімшілік бөлім Тенякшевке ОГПУ бөліміне керегінше жақсы қызметкерлерін жолдау тапсырылды. Оқратком Задорожныйға тағы да қосымша қаржы бөлетін болды. Әкімшілік бөлім бастығы Тенякшевке Алматы қаласындағы совет-шаруашылық мекемелеріне тиесілі 2 автомашинаны ОГПУ округтік бөліміне беру тапсырылды (ҚР ПА, 141:3297).

Жетісудағы халық көтерілістерін жаншуда белсенді пайдаланылған коммунистік отрядтар нацистік Германия тарихындағы СС штурмовиктерін еске түсіретін еді. Партиялық құжаттарда халық көтерілістерін жаншуда әскерилермен шектелмей, саяси жағынан сенімге ие жергілікті қазақтарды көптеп қосу талап етілді. Жетісудағы наразылықты қанға бөктірген тұрақты армия бөлімдері мен шекара отрядтары басшылығы коммунистік отрядтардың әскери дайындығына, қимылдарының нәтижелілігіне көңілдері толмағаны туралы мәліметтер сақталған. Қызыл армия бөлімдері, шекара әскері және комотрядтар Жетісудағы халық көтерілістерін аяусыз жаншып басты. Алматы облысы өңірлік комиссиясы тарапынан большевиктік-кеңестік биліктің Жетісу көтерілістерін жаншыған, бейбіт халықтың қанға бөктірген кездегі қаралы мекендер тізбесін жасау мақсатында «Жетісудің шерлі тарихы» жобасы аясында бірнеше экспедиция ұйымдастырылды. Аяқтай жүріп жиналған тың тарихи мәліметтердің нәтижесінде Жетісудағы большевиктік қырғынның халық жадындағы қаралы жерлер тізібесі төмендегіде болды:

Талдықорған ауданы	Демікпе асуы	Жеңіліс тапқан көтерілісшілер Қытайға шек-арасынан өткенде оққа ұшқан.
	Кісі қырылған	Алтын емел тауында, Төлек жайлауында шек-арашылар қолынан қырылғандар қорымы.
Қарқара ауданы	Шамкөр	1918 жылы Диханбай Жампейісов ауылы қырылған.
	Ақкөл, Қаракөл	1931-1932 жж. босқын-көтерілісшілер шекара әскерлері тарапынан қырылған.
Бүйен-Ақсу ауданы	Сарытау бөктері	Шекарашылар мен тұрақты әскери бөлімдер қолынан 68 босқын-көтерілісші өлтірілген.
	Қызылағаш	1930 жылдың 29 наурызда 600-дей көтерілісшінің үстінен самолет арқылы пулеметпен оқ жаудырылып, олар түгелдей қырылған.

1928, 1930-1931 жылдардағы Жетісу өңірінің Бүйен Ақсу, Қапал, Қызылағаш, Балқаш, Қастек, Қордай, Шелек, Жаркент аудандарын қамтыған көтерілістердің ұйымдасу деңгейі, басқарушы тұлғалары, жаншылу жолдары күрделілігімен ерекшеленеді. Ауыл шаруашылық статистикасынан 1928 жылдан бастап Жетісудағы мал басының күрт кемігенін көруге болады. 1929-1930 жылдардағы ет дайындау жоспары, шаруаларды ет өнімдерін тапсыруға мәжбүрлеген шарттасу мал басының ондаған есе кемуіне алып келді.

Біз архивтен кездестірген, 1930 жылдың аяғында жолданған деп шамалауға болатын Қайыпназаров деген әзірлеген құжат «Шекара аудандарының саяси және экономикалық жағдайы және шетелге көшу туралы» деп аталған. «Шифр құқында, қайтарылып берілуге тиіс!» деген белгі қойылған аса құпия хатта Семей, Алматы округінің 10 шекаралық аудандарының жағдайы талданған. Құжатта: «Шекара бұзушыларға қарсы қатал шаралардың ешқайсысы босқындар ағынын кемітетіндей нақты нәтиже берген жоқ. Жүргізілген шаралар ең қатыгез түрде болды: жыл бойына Іле округімен шекарада Қытай территориясына заңсыз өткісі келген

1000-нан артық адам өлтірілді. Қызыләскер-шекарашылар тарапынан 10 адам шығын болған. Ұрыс даласында өлтірілгендер арасында еркектер мен әйелдермен қатар балалар да болған», – делінген (ҚР ПА, 141: 465). Кеңестік билік өкілдерінің өзі қаза болғандар саны 1000 адам деп мойындап отырса, шынайы сан бұдан әлдеқайда көп болды деуге негіз бар.

1930 жылы босқындардың кеңестік шекарашылардың қолынан қырғын табу оқиғасы Қаратал ауданында да орын алды. Осы жылдың қазан айының басында күздің алғашқы қары түсісімен қазақтар мен дүнгендерден әртүрлі шекаралық аудандардан құралған 40-қа жуық отбасы Қытайға өтуге бел буған. Шыңжаңға Іле аңғары арқылы өтпек болған босқындар көшін Текелі қаласынан бастап өкшелеп қуған шекарашылар отряды қуып жетіп, оқ боратады. Босқындардан 9 отбасы ғана құтылып, біразы оққа ұшып, тағы бір бөлігі тұтқынға түскен. Кейінірек бұл қанды оқиғаны тергеген жұмысшы-шаруа инспекциясы бақылау комиссиясы ОГПУ тарапынан бір-біріне кереғар мәліметтер берілгенін көрсеткен. Баянаттардың бірінде өлтірілгендер саны 18, оның үшеуі бала, белгісіз мөлшерде әйелдер болғаны айтылса, екінші қызметкердің жауабында 19 адам көрсетілген (Камерон, 2020: 40).

Жетісу өңірі бойынша өңірлік комиссияның жұмыс топтары салалық бағыттар бойынша «Жетісудің шерлі тарихы» жобасы аясында Райымбек, Кеген, Ескелді, Кербұлақ, Көксу, Панфилов, Ұйғыр аудандарына экспедициялар ұйымдастырылды. Жергілікті аудан архивтерінен орталықтан кездеспеген құнды құжаттар табылуда. Еріктілер сапарларының тағы бір маңызы жергілікті тұрғындар мен өлкетанушылардың қолында сақталған құнды құжаттар, естеліктер өңірлік комиссия жұмыс топтарының зерттеулеріне негіз болуда. Толық ақтау жөніндегі комиссия жұмыс бағыттары бойынша анықтағанындай, босқын, көтерілісші, ашыққан халықтың басым көпшілігі большевиктік-өлкелік биліктің, жазалау органдарының қадағалау аясына тартылмай, босып кеткен.

Ғылыми экспедициялардың барысында арнайы архив, тіпті жабық қорларда да толыққанды мәліметтер кездеспейтін совет өкіметі жазалауына ұшыраған топтар анықталды. Бұлар кеңес өкіметінің аграрлық, діни саясатына қарсы шығып, қолына қару алып күресіп, бас сауғалап шекара асқандар. Қолда шоғырланған мәліметтерге сәйкес Кеген, Райымек аудандары бойынша репрессияға ұшырағандар саны 53 адамды құраған болса, «Жетісудің шерлі тарихы» жобасы экспедициясы аясында бұл тізім 164 адамға толықты.

Экспедиция барысында сонымен қатар Жаркенттегі 1892 жылы салынған сәулет өнері ескерткіші Илия пайғамбар шіркеуінің тарихы, 1918 жылы большевиктер қолынан қаза тапқан 15 адамның бірі – діндәр Василий Калмыковтың (Жаркентский) қайғылы тағдыры зерттелді. Панфилов аудандық архивінде 1920 жылдардағы босқындар тізімі табылды, олардың арасында діни қызметкерлері басым саяси белгілер бойынша құқықтарынан айрылғандар тізімі анықталды.

Өңірлік комиссия мүшелері 1897 жылы арнайы салынған Жаркент түрмесінің қаралы ескерткіш ретінде сақталуын, оның еліміздегі бірден-бір аспан асты музейі ретінде қалпына келтірілуі мәселесін көтеріп отыр. Ғимарат патша билігін алмастырған кеңестер кезінде еңбекпен түзеу колониясы қызметін атқарған. Шекаралық аймақта қай кезде де маңызды пункт саналған Жаркенттегі бүгінгі күнге жеткен бұл ғимарат сол екі жүйенің де жазалау тетігі ретіндегі жансыз куәсіндей болып тұр (Стамшалов, 2021: 18). Тағы да қайталап айтсақ, тек Жетісу аймағы емес, тұтас еліміздегі кеңестік зорлық-зомбылықтың символындай сақталып қалған бұл маңызды қаралы тарихи ескерткішті ашық аспан астындағы мұражайға айналдыру қажет, ол үшін алдымен Панфилов ауданында бірнеше шағын музейлерді біріктіріп аудандық тарихи-өлкетану музейін жасақтау, ал аталмыш ғимаратты соның бір бөлімі ретінде рәсімдеу өз-өзінен сұранып тұрған өзекті мәселе. Жоғарыға жолданған бұл ұсыныс оң шешімін тапса, бұл да өңірлік комиссия мен «Шерлі Жетісу» жобасын атқарушылардың бір игілікті ісі болып қалмақ.

Арнаулы экспедицияның Ұйғыр ауданындағы күндерінде өлкетанушылардың берген ақпараттары экспедицияға қатысушылардың қызығушылығын арттырып, бірнеше жазықсыз құрбандардың опат болған жерлері назарға алынды. Атап айтқанда, «Үлкен Ақсу қырғыны» болған жер нақтыланды, оған алдағы уақытта арнайы экспедиция ұйымдастырылмақ. Патшалық Ресей кезінде Қалжат приставтығының орталығы, кейін кеңестер тұсында аудан орталығы болған Қырғызсай (Подгорное) ауылы көптеген құжаттарда кездеседі. Қырғызсайдағы түрмеге қамалған, қапастан қашып кеткен босқындар, «бандиттер», кулактар

туралы архивтер қойнауында дерек молшылық. Қырғызсайда казак-орыс құрамаларының қонысы болған, бір кезде Дутов әскері басшылығы орналасқан ғимарат осы күнге дейін жақсы сақталыпты. Қырғызсай абақтысы қамалушыларды уақытша ұстайтын орын болғанға ұқсайды. Түрменің өзі сақталмаған, маңайындағы ОГПУ жасағы казармаларының жұрнағы бар.

Толық ақтау бойынша Жетісу өңіріндегі нәтижелі жұмыстары жергілікті халықтың қызығушылығын туғызып, жұртшылық тарапынан қолдау, көмек көрсету ниеттері артып отыр. Өңірлік комиссияның жұмыс топтарына жазықсыз жазаланған өз жақын туыстарының тағдыры туралы ақпарат іздестіру туралы өтініштер көптеп түсуде, тұрғындар қолдарындағы бар материалдармен белсенді түрде бөлісуде. Өтініштер қатарында елге танымал тұлғалар да бар.

Алматы облыстық комиссиясы тарапынан ұсынылған маңызды ұсыныстардың ішінде 2021 жылдың 5 қазанында Жаңалық қуғын-сүргін құрбандары музейінде ҚР Мемлекеттік хатшысы Қ.Е. Көшербаевпен өткен жиында 1930-жылдардағы халық көтерілістерінде ел үшін опат болған жетекшілеріне «Халық батыры» атағын беру туралы ұсынысты айтуға болады. Біз ұсынған тізімде күллі Қазақстан бойынша 50-ден астам тұлға, ал Жетісу өңірі аумағынан тізімге енуге тиіс 10 боздақ туралы мәлімет бар. Сондай-ақ Жаңалық қуғын-сүргін құрбандары музейі аумағында Азалы Ата бейіт мемориалды кешенін тұрғызу ұсынысы да алдағы жылдарда іске асар деген үмітіміз зор.

Сонымен Жетісу өңірі бойынша Мемлекеттік комиссияның Жобалық кеңсесіне Жаркент тарихи-өлкетану музейін ұйымдастыру; Жаркент түрмесі ғимаратын ашық аспан астындағы мұражай түрінде сақтау; Ұйғыр ауданы Қырғызсай ауылындағы XIX ғасырға тән сәулет-құрылыс ескерткішін сақтау; Боролдай ауылындағы «Наркомдар» қорымына археологиялық қазба жұмыстарын ұйымдастыру, онда байыз тапқандарды көзі тірі туыстарының ДНК сараптамасы арқылы анықтау; анықталған қаралы жерлердегі әруақтар мүрделерін Жаңалық қорымы музейіне аумағына қайта жерлеу; Жаңалық музейінің аясында зорлық-зомбылық жылдарында қаза тапқан құрбандар қорымдарын іздеу жұмыстарына арнайы қондырғы-сканермен қамтамасыз ету, т.с. сияқты нақты практикалық шаралар ұсынылды.

Сонымен қатар еліміздің шекара қызметіне қарасты бірқатар заставалар әлі күнге дейін ата-бабаларымызды, «бандыларды» жазалаған командирлер атымен аталады. Мәселен, Үшаралдағы шекара заставасы әлі күнге дейін шаруа көтерілістерін басуда қаталдық танытқан Севастьян Кривошеиннің атымен аталып, оған ескерткіш қойылған. Мұндай ескерткіш Сүмбе заставасында Мергенбай Жыланкөзұлы сарбаздарымен шайқаста оққа ұшқан В. Саенкоға да қойылған. Отарсыздану процесінің (деколонизация) ұлттық жадыда жаңғыруы үшін республикалық комиссия тарапынан осы мәселені реттейтін Шекара қызметіне практикалық ұсыныстар жолданды. Келесі бір келелі ұсыныс Алматы округінен ірі байлар санатында Орал округіне жер аударылған 80-ге жуық әулеттің тағдырына қатысты. Қыс көзі қырауда жазықсыз жаза тартып, аш-жалаңаш босқандардың талайы Оралға барар жолда, енді бірқатары Орал маңында мерт болды. Оралға жеткендердің біраз бөлігі Сібірге айдалған. Шалтабай Құдайбергенов, Шөжегүл Қадырбаевтар сол айдаудан қашып келіп, Алматы округіндегі көтерілістерді басқарған. Бұл тақырып та тиянақты зерттеуді қажет.

Жетісу өңірінде толық ақтау бойынша өңірлі комиссия жұмыс топтары тарапынан бірқатар ғылыми өнімдер жарық көрді. Жарық көрген еңбектер қатарында «Жетісудағы мүлікті тәркілеу тарихынан: Қастек ауданы. 1928 жыл», «Жетісудағы мүлікті тәркілеу тарихынан: Балқаш ауданы. 1928 жыл», «Жетісудағы Ашаршылық», «Алатау өңірі: Алаш қайраткерлері» және т.б. архивтік және ғылыми жинақтар бар. Бұл жұмыс, жарияланымдар алдағы уақытта да өз жалғасын таппақ.

«Арыс» қоры (баспасы) 2004 жылы «Жетісу» атты энциклопедиялық басылымды жарыққа шығарған болатын. Осы атқарылған жұмыстар мен болашақта іске асырылар зерттеу жұмыстары нәтижесінде кезінде айтуға, жазуға болмайтын шындықтар құпиясы ашылып, қолда бар деректер «Шерлі Жетісу» жобасының нәтижелерімен толықтырылып, жаңа бір кешенді энциклопедиялық еңбек жарық көрер деген үмітіміз зор.

Сөз соңында ұлт жадын жаңғырту үшін айрықша маңызды XX ғасырдағы кеңестік зұлмат құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекет басшысы бастамасы келелі міндеттер жүктеп отырғанын айтып өткіміз келеді. Ғылыми-зерттеу жұмыстары барысында ол міндеттер тіптен күрделеніп, жылдан-жылға ауқымы кеңіп, әлі де атқарар істердің молдығын көрсетеді.

Сол міндетті тиянақты жүзеге асыру тарихшылар қауымының, өлкетанушылар, БАҚ өкілдері және жалпы көпшіліктің үйлесімді іс-әрекетін керек қылады.

Қорытынды. Біздің қорытынды ойымыз – Ел басшысының аталмыш Жарлығы аясында үш-ақ жылда қолға алынған істер әлі алдымызда қордаланған мәселелердің ауқымдылығын, шешілмеген түйіндердің көптігін көрсетті. Сондықтан да Президент Жарлығының пәрменін күшейтіп (мәселен, облыстық және аудандық ішкі саясат, қоғамдық-саяси даму, мәдениет басқармалары зерттеушілерді тікелей қолдап, келісім-шартқа отырып), ел мен өңір тарихындағы «ақтаңдақтарды» жойып, «шерлі тарихтың» шындығына жеткенше тоқтаусыз ізденіс жүргізу қажет. Бұл «Әділетті, Жаңа Қазақстан» орнауының бірден-бір кепілі болмақ.

Әдебиеттер мен деректер тізімі:

Алдажуманов К. Крестьянское движение сопротивления // Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. Алматы: «Арыс»-Казахстан, 1998. С. 83-84.

Әубәкірұлы Б. Жақыпберді (Өміріне қатысты кейбір деректер). Алматы. 2001. 102 б.

Әнес Г. Жабық жатқан қазанның қақпағы ашылмақ // Қазақ әдебиеті, №18, 30 сәуір 2021 ж.

Егемен Қазақстан. 2021. 5 қазан, 12 б.

Камерон С. Аштық жайлаған дала. Ашаршылық, озбырлық және кеңестік Қазақстанды орнату // Ағылшын тілінен аударған С. Батаева, З. Батаева. Алматы. 2020. 40 б.

Қазақстан Республикасы Президенті архиві (ҚР ПА) 141 қ. 1. тіз. 4580 іс. 13 п.

Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архиві (ҚРОМА). 5-қ. 21-тіз. 13а-іс. 214-218-пп.

ҚР ПА. 141-қ. 17-тіз. 416-іс. 2-п.

ҚРПА. 141-қ. 17-тіз. 465-іс. 59-п.

ҚР ПА 141-қ. 1-тіз. 3297-іс. 67-п.

Стамшалов Е. Жетісу өңіріндегі халық көтерілістері // Егемен Қазақстан. 2021. 5 қазан. 12 б.

Стамшалов Е. «Шерлі тарих» экспедициясы Жаркентте / Жаркент айнасы газеті. 2021. №18. 18 қазан.

ҰҚК Арнайы мемлекеттік архиві. 9-қ. 1-тіз. 499-іс. 1-т., 160-п.

References

Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan. F. 9. In. 1. C. 499. T. 1. P. 160.

Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK). F. 141. In. 1. C. 4580. P. 13.

AP RK. F. 141. In. 17. C. 416. P. 2.

AP RK. F. 141. In. 17. C. 465. P. 59.

AP RK. F. 141. In. 1. C. 3297. P. 67.

Aldazhumanov K. Krest'yanskoe dvizhenie soprotivleniya [Peasant resistance movement] // Deportirovannye v Kazakhstan narody: vremya i sud'by. Almaty: «Arys»-Kazakhstan, 1998. P. 83-84. [in Russian].

Aubakiruly B. Zhaqypberdi (Omirine qatysty kejbir derekter) [Zakypberdi (The main source of income)]. Almaty. 2001. 102 b. [in Kazakh]

Anes G. Zhabyyq zhatqan qazannyn qaqpagy ashylmaq [The lid of the closed cauldron will be opened] // Qazaq adebiety, №18, 30 sauir 2021 zhyl. [in Kazakh]

Cameron S. Ashtyq zhajlagan dala. Asharshylyq, ozbyrlyq zhane kenestik Qazaqstandy ornatu [A field full of hunger. Famine, tyranny and establishment of Soviet Kazakhstan]/ Agylshyn tilinen audargan S. Bataeva, Z. Bataeva. Almaty. 2020. 40 b. [in Kazakh]

Central State Archives of the Republic of Kazakhstan (CSA RK). F. 5. In. 21. C. 13a. P. 214-218.

Egemen Qazaqstan. 2021 5 qazan. 12 b. [in Kazakh]

Stamshalov E. Zhetisu onirindegi halyq koterilisteri [People's uprisings in Zhetysu region] // Egemen Qazaqstan. 2021. 5 qazan. 12 p. [in Kazakh]

Stamshalov E. «Sherli tarih» ekspediciyasi Zharkentte ["Sherli history" expedition in Zharkent] / Zharkent ajnasy gazeti. 2021. № 18. 18 qazan. [in Kazakh]